

Saša Nedeljković

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
snedeljk@f.bg.ac.rs*

Prilog definisanju pojma popularne kulture: empirijska provera saznanjih ograničenja popularnih predstava o istražnom zatvoru u Srbiji*

Apstrakt: Pokušavajući da empirijski proverim funkcionalnost određenih definicija pojma popularne kulture, odnosno da putem analize javnih predstava ukažem na određena metodološka rešenja proučavanja popularne kulture, traga sam, u tom smislu, za onim oblastima društvenog života koje nisu zastupljene u popularnoj kulturi, smatrajući njihovo izbegavanje simptomatičnim, vrednim pažnje i pogodnim za analizu. Otkrivajući istražni zatvor kao jednu od takvih zanemarenih oblasti ili tema, u pokušaju da posredno otkrijem šta bi moglo da tome bude uzrok, analizirao sam i sistematizovao one njegove karakteristike i elemente koji ne zadovoljavaju zahteve klasično shvaćenog sindroma popularnosti.

Ključne reči: popularna kultura, Srbija, pritvor, moć, komunikacija

Uvod

Odlučujući da napišem jedan tekst o popularnoj kulturi nisam ni slutio koliko će mi to briga zadati. Tokom pisanja susreo sam se s nepremostivim teškoćama u pogledu kontekstualizacije i pojmovnih određenja. Ispostavilo se da je prepoznavanje i izdvajanje tog fenomena u društvenoj stvarnosti za mene neočekivano veliki izazov i previše složen teorijski zahtev. Međutim, nisam ni prvi ni jedini s tom vrstom problema; svaki pokušaj teorijskog doprinosa razumevanju pojma popularne kulture suočen je sa mnoštvom teško rešivih pitanja (vidi Storey 2009). To, međutim, nikako ne znači da su pokušaj izdvajanja tog fenomena i pokušaj njegovog određivanja besmisleni ili nemogući. Činjenica da je takav poduhvat težak, i da je taj fenomen teško uhvatljiv ili višedimenzionalan, pokazuje nam da analitička sredstva i teorijski ključevi

* Rad je rezultat istraživanja na projektu "Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska unija", br. 177018 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

koji se koriste za njegovo tumačenje imaju izvesnih slabosti, odnosno da se prilikom analize pojma popularne kulture susrećemo a mnogim psihološkim i kulturnim ograničenjima. Rešavanjem teorijskih problema u vezi s popularnom kulturom mogli bismo zato otvoriti mogućnost i za razumevanje drugih, sličnih ili s njom povezanih pojava i procesa, ali i prići nešto bliže razumevanju sebe samih i kulture uopšte. Ovaj ogled zato ima za primarni cilj da istraži domete pojma "popularna kultura" kao analitičkog sredstva ili teorijskog ključa. Pri tome, ne mislim da mogu da pružim bitan teorijski doprinos. Moja pažnja je okrenuta traganju za drugačijim ili donekle inovativnim pristupom koji bi, eventualno, mogao dovesti do određenih metodoloških rešenja za problem povezivanja rezultata empirijskih istraživanja i postavljenih teorijskih okvira.

Određenje pojma popularne kulture

U etimološkom smislu, oznaka "popularno" podrazumeva da je ono što može biti tako označeno blisko narodu, ili narodnim masama, a u estetskom smislu znači da ono što zaslužuje naziv "popularno" poseduje određeni kvalitet koji ga čini primamljivim i/ili prihvatljivim određenom, uglavnom širokom krugu ljudi. Fenomen popularnosti, međutim, nije tako lako definisati; ukoliko se to želi, mora se uzeti u obzir mnogo faktora koji se moraju razmatrati i u političkoj i u kulturnoj dimenziji. Kada govorimo o popularnoj kulturi, onda ne računamo samo sa popularnošću; pored oznake "popularna" stoji i pojam "kultura", što bi trebalo da znači da taj fenomen korespondira s nekim celovitim i koherentnim sistemom vrednosti, orijentacija, ukratko, s određenim stilom života.

Popularna kultura se, s jedne strane, povezuje s idejama pukog ispunjavanja želja, pasivnog podvrgavanja načelu užitka, potrošne robe, nedovoljne afirmativnosti, povezanosti sa vladajućom društvenom ideologijom i sl (vidi Storey 2009; takođe Fiske 1989; Docker 1994). Popularna kultura sa čijim se proizvodima srećemo u masovnim medijima predstavlja, između ostalog, pokušaj da se na jednostavan, razumljiv i zanimljiv način predstave društveni procesi ili pojave, a u cilju zabave ili osnovnog obrazovanja (ili modelovanja) širih narodnih masa; to je kultura koju ljudi stvaraju za sebe same. To znači da je popularna kultura često povezana s idejama pojednostavljivanja, uopštavanja, karikiranja ili preteranog akcentovanja pojava ili procesa, kako bi oni mogli biti konceptualizovani, definisani, kontekstualizovani i klasifikovani od strane običnog, prosečnog pripadnika društva, odnosno kako bi bili saobraženi predstavama koje postoje u javnosti. Naravno, popularna kultura ima mnogo nivoa, dimenzija i aspekata, pa ne može u celini biti jednostavno objašnjena na gore opisani način. Ponekad popularna kultura predstavlja raskid sa lažnim ili prevaziđenim vrednosnim sistemima, raskid sa preživelom tradicijom, oko-

štalim ili ispraznim formama, pretencioznim i dekadentnim stremljenjima onoga što možemo nazvati visoka kultura. Popularna kultura u tom je smislu realan i aktuelan odgovor na egzistencijalne izazove. Ona je post-moderni okvir izražavanja, ona je kultura po meri čoveka, a ne po meri nasleđenih ideala sa kojima se sve teže identifikujemo. Popularna kultura, u tom smislu, u nekim je svojim vidovima pre avangarda nego roba široke potrošnje za nezahtevne konzumente.

Nema sumnje da veliki korpus proizvoda popularne kulture ne teži tome da zadovolji visoke kriterijume, njegovo razumevanje ne zahteva preveliki intelektualni napor, a pokušava, ako je moguće, da izbegne moralne dileme. Proizvodi popularne kulture često teže da probude interesovanje, da izazovu emocije, da pruže rasonodu i relaksaciju, da stvore zaokruženu sliku koja ima razumljiv smisao i konvencionalnu poruku. Zato se ona, između ostalog, služi stereotipima, odnosno selektivnim pristupom u prikazivanju stvarnosti: pojedini, problematični aspekti stvarnosti, koji su teški za razumevanje, odstranjuju se iz popularnih predstava, dok se drugi, lako shvatljivi aspekti, potenciraju i predstavljaju kao suštinski. Ipak, sve rečeno trebalo bi proveriti i pokazati na konkretnom primeru, kako ne bi ispalo da se u dekonstrukciji popularne kulture i mi sami služimo stereotipima, odnosno kako ne bi ispalo da je naš cilj, takođe, samo da pružimo zabavu ili da budemo zanimljivi.

Mogućnost uvođenja metodoloških inovacija u definicije popularne kulture: obrnuta perspektiva posmatranja popularne kulture

Pokušavajući da shvatim fenomen popularne kulture, da shvatim njegova ograničenja i domete, uvideo sam da mu, ako želim da postignem bilo šta, ne smem prići direktno, odnosno frontalno. Zato sam, bez prevelikog teorijskog predznanja, krenuo u suprotnom smeru od uobičajenog i pokušao doći do indirektnih rešenja. Nisam se želeo baviti teorijom, nego praksom. Zanimalo me je da li potvrdu za gore navedene teze mogu naći u pop-kulturnoj praksi; da li je analizom ostvarenja popularne kulture moguće pronaći naslućene obrasce? Tako sam došao do pitanja: ima li popularna kultura ograničenja, u smislu tema i/ili sredstava, kakve su one prirode i zbog čega nastaju? Šta možemo naći s one strane granice, izvan popularne kulture?

Budući da je korpus popularne kulture preobiman, smatrao sam da je znatno teže razumeti popularnu kulturu putem proučavanja onoga čime se ona bavi, nego razumeti je proučavanjem onoga čime se ona ne bavi. Smatrao sam da nije neophodno, da je čak i pogrešno, pokušavati otkriti šta je predmet interesovanja popularne kulture, koji su njeni metodi i sredstva, budući da bi nas to, zbog prirode fenomena kojim se bavimo, odvučlo od suštine problema. Mislio sam da bi se, nasuprot tome, trebalo usmeriti na ono o čemu putem po-

pularne kulture ne možemo saznati ništa, veoma malo, ili na neodgovarajući način, neverodostojno; treba otkriti šta je to čemu popularna kultura nema pristupa, što je za nju, iz raznih razloga, neuhvatljivo. Pronalaženje pojava i procesa koji nisu deo popularne kulture samo je prvi korak na putu otkrivanja prirode i smisla popularne kulture. Drugi korak je pronalaženje objašnjenja za njihovu neprisutnost ili nevidljivost u proizvodima popularne kulture.

Kao svaki komunikacijski odnos i popularna kultura se može svesti na odnos između pošiljaoca poruke i primaoca poruke. Oba ta faktora određuju šta će postati popularno, odnosno iz njihove interakcije kreira se fenomen popularne kulture. Po klasičnom modelu distribucije moći u kulturi, stvaraoci saznavno i moralno prethode publici ili masi, usmeravajući je ka određenim temama; stvaraoci su, u izvesnom smislu, kulturna elita, kreatori kognitivnih mapa. Ako taj model primenimo i na popularnu kulturu, možemo se zaneti mišlju da nekih tema u popularnoj kulturi nema zato što stvaraoci, iz bilo kog razloga, ne žele ili ne mogu njima da se bave. Međutim, iako teza možda nije netačna, sredstvo kojim se do nje došlo nije odgovarajuće; pomenuti model je neprihvatljiv, ili bar nedovoljno funkcionalan, za proučavanje popularne kulture. Popularna kultura svoju snagu, i svoju slabost, bazira upravo na nepostojanju podele na elitu i masu, kao i na neregulisanom odnosu moći između njih. Stvaraoci u popularnoj kulturi ne rukovode se samo noumenalnim izvorom inspiracije ili moralnim zakonom u sebi, nego moraju da povlađuju i ukusu mase; oni joj povlađuju zato što su granice ukusa mase njihovi stvaralački dometi. Ukusi mase određuju u popularnoj kulturi kvalitet i vrstu tema, njihovu učestalost i intenzitet, pa su, time, konzumenti popularne kulture, više nego konzumenti tzv. visoke kulture, aktivni učesnici u procesu stvaranja. Stvaraoci popularne kulture imaju specifičan odnos sa publikom, i ne bi se moglo reći da konvencionalnom smislu, na saznavnom ili moralnom planu stoje iznad ili ispred konzumenata svojih ostvarenja. Pitanje pomeranja granica saznavanja i ideacije u delima popularne kulture jako je složeno; stvaraoci svakako javnost snabdevaju novim informacijama, ili artikulišu ono što svi znaju ali ne umeju da izraze, ali je veliko pitanje da li daju i neke nove modele razmišljanja. Zato je problematično reći da stvaraoci popularne kulture mogu u svom stvaralaštvu da dosegnu takve visine i dubine koje su konzumentima nerazumljive i, stoga, nevidljive, odnosno da su u stanju da percipiraju određene društvene probleme, koje su za publiku problematične, i da ih stoga svesno izbegavaju. Pre će biti da su neke stvari implicitno ili eksplicitno sadržane u popularnoj kulturi, ali da svi činioци u tom procesu stvaranja i konzumiranja imaju teškoća sa njegovim percipiranjem i preradom. Moja je teza da se za ono što se ne smatra delom popularne kulture ne može jednostavno reći da nije sadržano u proizvodima popularne kulture. Ne može se unapred tvrditi da nekih stvari u proizvodima popularne kulture nema. Ono možda postoji u ostvarenjima, ali nije prisutno u razradi tih ostvarenja, na njih nema reakcija jer nisu primećene ili nisu ostavile utisak.

Ukoliko je gore navedena teza bar delimično tačna, objašnjenje za problem nepristajanja nekih pojava i procesa uz pojam popularne kulture treba tražiti na liniji neosetljivost – preosetljivost za određene teme. Javnost za nešto može biti nezainteresovana, nedorasla, da je to ne dotiče: to je tada, na neki način, iznad praga njene svesti. Međutim, javnost može biti i preosetljiva za određene teme, da ih izbegava upravo zato što se boji suočavanja sa njima: tada je reč o nečemu što je, na izvestan način, ispod praga svesti publike.

Pronalaženje "nevidljivih" ili neprimetnih fenomena i procesa nije nimalo jednostavan zadatak. Odlučio sam se da pokušam da tragam za onim fenomenima koji su, uslovno rečeno, ispod praga društvene svesti. Tragati za onim što je iznad praga svesti bilo bi, po meni, pretenciozno. Pretpostavio sam stoga da je "nevidljive" fenomene moguće naći pre svega u onim oblastima stvarnosti za koje se smatra da su izvan društvene normalnosti, koje iz nje iskaču "na dole". Smatrao sam da popularna kultura zazire od onoga što percipira kao devijantno ili opasno, ali što je već ugrađeno u sistem. Nije svaka devijantnost ispod praga svesti, te stoga neprihvatljiva ili nevidljiva za popularnu kulturu. Trebalo bi tragati za onim fenomenima koji su devijantni ili opasni na specifičan način, koji unose određenu vrstu destruktivnog nemira u ljude.

Sticajem okolnosti otkrio sam jednu od oblasti društvenog života o kojoj ne nalazimo mnogo svedočanstava u masovnim medijima, u filmovima, knjigama i/ili sredstvima informisanja, koja zadovoljava postavljene kriterijume za predmet analize. Baveći se u poslednje vreme pitanjem nasilja, a u sklopu tog pitanja i problemom kazneno-pravnog sistema, uočio sam zaprepašujuću činjenicu da stanovnici istražnog zatvora, ili jednostavnije rečeno pritvora (u daljem tekstu koristiću oba naziva, iako je onaj prvi ispravniji, kasnije ću objasniti i zašto), nemaju mesto u predstavama popularne kulture. Dok se nisam time počeo baviti profesionalno nisam tu sferu društvene stvarnosti uopšte primećivao, nisam je bio svestan. Kasnije, posvećujući pažnju raznim izveštajima i kulturnim ostvarenjima, pa čak i naučnim radovima, ustanovio sam da o toj temi postoji neuobičajeno malo informacija, a gotovo nijedna celovita slika ili detaljan opis (vidi, na primer, Radovanović 1992).

Na prvi pogled, može se učiniti da su razlozi za to više nego očigledni. Pritvor je jedan oblik zatvorenog društva, a zatvorena društva, zdravorazumski posmatrano, ne bi trebalo da su deo popularne kulture. Relativno mali procenat populacije pripada zatvorenim društvima, i logično je da se ono što smeru da bude popularno ne bavi time. Međutim, tu dolazimo do paradoksa popularne kulture, koji nagoveštava njen smisao. Ona se bavi upravo onim što može da zagolica maštu, traga, između ostalog, i za onim što je nepoznato i zanimljivo, ali samo do određene granice. Izazov je otkriti te granice. A te granice svakako nisu između otvorenog i zatvorenih društava. Zatvorena društva nisu tabu tema popularne kulture; naprotiv, ona su jedna od njenih omiljenih tema. Pritvor je deo kazneno-pravnog sistema ili krivičnog procesa, u koji ulaze i

kriminal, i sudstvo, i zatvor itd. Sve su to oblasti, fenomeni ili procesi koji su itekako eksploatisani od strane poslenika popularne kulture. Interesovanje za ovu oblast potiče od toga što ovaj segment društvene stvarnosti proizvodi vrlo jaka i definisana, pretežno negativna, osećanja: strah, tugu, bol, patnju, mržnju. Osim toga, ta oblast je jako zanimljiva zato što je egzotična, budući da većina običnih pripadnika društva nije u poziciji da te segmente društva neposredno upozna. Predstave o policijskoj delatnosti, o suđenju i životu u zatvoru su stoga jako zahvalne za upotrebu u popularnoj kulturi. Ne sme se zanemariti ni činjenica da se u toj oblasti dešavaju procesi koji, možda više nego u bilo kojoj drugoj oblasti, upravo omogućavaju funkcionisanje društva; to su procesi prepoznavanja, izdvajanja i procesuiranja svega onoga što može da rastoči ideju društva. Međutim, iako se čini da su sve teme u vezi s tom oblašću društvene stvarnosti iscrpljene i dobro poznate, ispostavlja se da jedan bitan segment tog procesa biva konstantno izbegavan i ostaje izvan sfere interesovanja, ili izvan fokusa kulturnih stvaralaca. Moja pretpostavka je da postoje jaki razlozi za tako nešto, i ja sam pokušao da ih otkrijem. Ovaj ogled je, tako, jedan nedovršeni pokušaj da se započne s upoznavanjem te oblasti, a, preko toga, i da se pruži posredni, eksperimentalni doprinos definisanju fenomena popularne kulture.

Kada kažem da postoji relativna pop-kulturna zapostavljenost problema pritvora, onda mislim da je takva situacija i na svetskom, i na nacionalnom nivou. Iako je, na primer, u Holivudu proizveden imponozantan broj filmskih ostvarenja o kazneno-pravnom procesu, postoji neverovatno malo dela koja se osvrću na problem pritvora (vidi, na primer, Smith 2004; takođe Fullwood 2003; Hughes 2006). Kada i postoji osvrt na taj problem, to je uglavnom samo osvrt, i ništa više. U ovom trenutku ne mogu da se setim nijednog filma u kome, čak i kada pritvor delimično jeste tema, nije došlo do brkanja predstava o pritvoru ili istražnom zatvoru sa predstavama o zatvoru. U našoj popularnoj književnosti i kinematografiji osvrt na pritvor praktično nema. Osim nekoliko, i to krajnje karikaturnih, pokušaja u TV serijama Siniše Pavića, o ovim fazama i aspektima ne možemo naći iole ozbiljniji prikaz u popularnoj kulturi, dok su druge faze (kriminalni akt, suđenje, zatvor) rado i često obrađivane.

Kada je o pritvoru reč, onda se uglavnom misli na pritvorsku jedinicu u koju se privode osumnjičeni radi saslušanja. U toj jedinici osumnjičeni provode veoma kratko vreme, najčešće par dana, da bi kasnije bilo odlučeno da li će oni biti pušteni ili zadržani, i da li će protiv njih biti pokrenut istražni, odnosno sudski postupak. Ukoliko se protiv njih pokrene takav postupak, oni, ukoliko se ispostavi da tokom istrage i suđenja treba da budu lišeni slobode, dopjevaju u istražni zatvor ili pritvor, u kome vladaju specifični uslovi o kojima javnost nema priliku mnogo toga da čuje ili sazna. Moj predmet interesovanja upravo je ovaj drugi oblik pritvora, odnosno interesuje me boravak u istražnom zatvoru.

Opis predmeta

Iako se mnogo toga čini kako bi se istražni i kazneni procesi učinili transparentnim, obični građani veoma malo od tih procesa mogu da upoznaju i da ih razumeju u potpunosti, pa se često s istinom u vezi sa kaznenim postupkom građani susreću tek kada sami postanu akteri takvog postupka, bilo direktno, kada su oni vinovnici, bilo posredno, kada su oni žrtve, ili kada su članovi porodice osumnjičenih, optuženih ili kažnjenih. Postoji prilično neznanje o realnom toku celog procesa utvrđivanja krivice. Period između hapšenja i donošenja pravosnažne presude potpuno je zamagljen, i niko ne zna šta se u tom periodu dešava s osumnjičenima. Znamo da se tu radi o višemesečnim (ili višegodišnjim) komplikovanim procedurama tokom kojih se utvrđuje nečija krivica, a za to se angažuju stručnjaci i/ili svedoci, i znamo da će na kraju s određenom sigurnošću biti utvrđeno da li je neko zaista kriv ili nije, što će dovesti do odgovarajuće reakcije nadležnih institucija. Međutim, mi ne znamo tačno u kakvim uslovima za sve to vreme živi osumnjičeni, kakvu transformaciju doživljava neko ko učestvuje u jednom takvom procesu, i ne znamo koliko su složeni odnosi koji se grade ili menjaju tokom jednog takvog procesa.

Da bi se razumela situacija u kojoj se nalazi lice osumnjičeno da je prekršilo društvene norme ili propise, moramo razumeti sistem kažnjavanja kojem je izložen počinitelj. Kada neko počini prestup, ili kada kao takav bude prepoznat, on se suočava sa prilično krutim i uniformnim postupkom koji često, bar u početnoj fazi, ne uzima u obzir lične karakteristike i kulturne i društvene uslovljenosti počinioca, kao ni njegovu moguću nevinost. Moramo izdvojiti nekoliko različitih vrsta ili faza participiranja u kaznenom postupku. Kao prvo, imamo istražni postupak, koji se može podeliti u više faza. Kao drugo, imamo sudski proces, koji ponekad teče uporedo sa istražnim postupkom, a ponekad je od njega nezavistan; prva i druga faza jesu, u različitoj meri, faze desocijalizacije punopravnih građana. Kao treće, imamo sprovođenje kaznene sankcije. I, kao četvrto, imamo resocijalizaciju optuženika, povratak na slobodu.

Terminološki problemi

Proces koji se vodi nad subjektom može se, dakle, podeliti na istražni, sudski i kazneni postupak. Pri ovome se ne rukovodim isključivo pravnom sistematizacijom, nego uzimam u obzir identifikacijske specifičnosti svake faze. Ceo pravosudni postupak i/ili proces, odnosno krivični i/ili prekršajni postupak, obeležen je terminološkim nedoumicama. U svakoj od tih faza čovek nad kojim se sprovodi postupak može se identifikovati duž više linija identifikacije. Svaka faza procesa može se prikazati kroz opozicije.

U prvoj fazi, fazi u kojoj se subjekt suočava sa policijom, on može da bude u statusu uhapšenog, ili u statusu slobodnog lica. Ti statusi se mogu dalje, tokom istražnog postupka i suđenja, razviti u status pritvorenika ili status lica koje se brani sa slobode. U toj fazi, dok traje istražni postupak, subjekt je osumnjičen, da bi, kada se dokazi prikupe, podigne optužnica i počne suđenje, subjekt postao optuženi ili okrivljeni. Tada se njegov status, ukoliko se krivica dokaže, dalje razvija u status osuđenika, i kreće se ka statusu zatvorenika. Dok pojmovi osumnjičenog, optuženog i osuđenog prvenstveno imaju pravno značenje, ukazuju na njegovo pozicioniranje prema pravnim subjektima, zakonima ili pravosudnom sistemu uopšte, i ne govore nam ništa o životnoj praksi ili stilu života kojem je podvrgnut subjekt, dotle statusi uhapšenog, pritvorenika i zatvorenika govore o stepenu njegove izolovanosti, vrsti ustanove u kojoj se nalazi i stepenu ograničenja njegovog kretanja.

Statusi uhapšenog i pritvorenog su, po terminološkoj i pravnoj logici, privremeni, i na osnovu njih se ne može utvrditi kako će se završiti proces po optuženika. Status zatvorenika je trajan i pravno jasan: taj čovek je označen krivim. Ukoliko se slučaj po subjektu povoljno odvija, on iz statusa osumnjičenog i optuženog prelazi u status oslobođenog po optužnici. S obzirom na odnos prema pravnim faktorima, subjekt se identifikuje s ulogom tuženog ili branjenog, odnosno oštećenog, s druge strane. U zavisnosti od razvoja situacije, tuženi može na kraju procesa da bude stigmatizovan kao kriminalac, ili da bude rehabilitovan i označen kao uzoran građanin; to je moralni aspekt njegove stigmatizovanosti ili procesa igranja uloga. U tom moru pojmova i uloga subjekt neprekidno balansira između sveta devijantnih i kažnjenih, s jedne strane, i sveta normalnih i slobodnih, s druge strane. On u svakoj fazi ima po nekoliko identiteta, a u skladu sa više linija identifikacija koje se razvijaju uporedo i međusobno su zavisne. On može istovremeno biti i pritvorenik, i optuženik i branjenik; isto tako, on može istovremeno biti i lice koje se brani sa slobode i tuženi. Njegove uloge mogu biti i suprotstavljene, tako da subjekt može istovremeno biti i nevin pred zakonom, i označen kriminalcem od strane javnog mnjenja. Problem sa zatvorenim ustanovama je u tome što postoje dva javna mnjenja koja korespondiraju samo u određenoj meri; jedno javno mnjenje nalazimo u svetu slobodnih, a drugo u svetu pritvorenih.

Kontekst i izvori

Za razliku od zatvorenika, čija je krivica pravno dokazana i potvrđena, pritvorenicima su ljudi protiv kojih se još uvek vodi sudski postupak i koji su još uvek, u pravnom smislu, nevini. Iako je tokom istražnog postupka protiv njih sakupljen izvestan broj dokaza, njihova krivica se tek sluti i oni su samo osumnjičeni ili, u najgorem slučaju, optuženi. Oni su, još uvek, u pravnom

smislu, isti kao i svi mi. Oni ne bi smeli da u tom statusu ili u toj fazi budu kažnjeni, već samo, ako je potrebno, izolovani i/ili pod prismotrom. To što se postupci nad njima pravno ne definišu kao kazneni, ne znači da oni po svojim suštinskim svojstvima nisu sa njima identični. Njima je ograničeno kretanje, ukinuta su im mnoga prava: odnos prema njima je diskriminatoran. Uz sve to, oni su smešteni u ustanove u kojima dele prostor sa drugim osumnjičenim, pri čemu su mnogi od tih osumnjičenih zaista i krivi. Tako je pritvorenik izolovan u odnosu na društvenu normalnost, zakon i red, a izložen dejstvu društvene "nenormalnosti". Ta društvena nenormalnost proizvodi bezakonje, nered, nemir i obespravljenost. Pritvorenik je pripadnik potkulture devijantnih i, bez obzira kako se završi njegov proces, on će time biti obeležen do kraja svog života. Naravno, pritvorenik se ne postaje tek tako, automatski ili proizvoljno: moraju da postoje jake indicije da nekoga treba smestiti u pritvor pre nego što se to učini. Međutim, to ne negira arbitrarnost i kontraproduktivnost takvog postupka u velikom broju slučajeva.

U kulturi pritvorenih poseban problem predstavlja reprodukcija i distribucija moći. Čini mi se, stoga, da bi "moć" mogao biti pomoćni ili kontrolni diskurs uz pomoć koga bi se mogao bolje sagledati i analizirati osnovni problem ovog ogleada. Iz iskustva znam, a i teorija me u tome podržava, da je moć vrlo funkcionalno analitičko sredstvo koje sve pojave i procese ogoljuje, čini jednostavnijim za analizu (vidi Nedeljković 2011; takođe Van Dijk 2008). Osim toga, jasno je da društvo istovremeno i biva privučeno, i zazire upravo od onoga što može da bude mesto na kome se vrši redefinisavanje i prestrukturiranje odnosa moći, odnosno mesto na kome se vrši negacija konvencionalnih oblika i odnosa moći. Zato me je zanimalo kako se konceptualizuje moć u zajednici onih za koje društvo sumnja da su "devijantni", i koje je izolovalo tako da ih istovremeno i kontroliše, ali im i daje mogućnost da sami konstruišu svoje međusobne odnose i identifikacijske okvire. Naročito me je zanimalo odnos između formalnih i neformalnih struktura moći. Razvijanje, izmena i ispoljavanje moći u takvoj sredini možda daje osnova za izbegavanje priče o njoj u ostvarenjima popularne kulture. Posebna pažnja biće posvećena analizi procesa kontrole i sankcija.

Tako postavljeni problem analiziraću na osnovu tri studija slučaja. Kao prvo, poslužiću se apokrifnom ispovešću Zorana Raškovića Serdara, pritvorenika koji se nalazi(o) u Centralnom zatvoru u Beogradu, a zbog dela teškog razbojništva. On je u pritvoru napisao autobiografsku studiju koja nudi detaljnu deskripciju života u pritvorskoj jedinici u Beogradu tokom prvih godina 21. veka, i preciznu sistematizaciju svih relevantnih faktora (Rašković 2006). Ta studija poslužiće mi kao neprocenjiv izvor iz prve ruke, budući da dosadašnje naučne studije o tome nemaju za antropologe gotovo nikakvu analitičku vrednost (vidi Radovanović 1992). Vršeći kritiku ovog izvora, moram da budem svestan da je to delo rezultat manje ili više jasnih namera subjektivnog insaj-

dera, zainteresovane strane, koja želi da ostvari određeni uticaj na javnost. Zato sve što nalazimo u toj ispovesti mora biti podrvano pažljivoj proveri. Osim toga, kao drugo, svoju analizu zasnivaću i na građi koju sam sakupio posmatrajući i delimično učestvujući u procesu sprovođenja krivično-pravnih sankcija nad jednim mojim prijateljem. U periodu 2006-2011. pratio sam slučaj čoveka koji je bio optužen za puštanje u promet falsifikovanih novčanica. Indirektno, ali intenzivno, učestvovao sam u dešavanjima koja su bila vezana za njegovo hapšenje, istragu u vezi sa njegovim delom, njegovim pritvoreničkim stažom, čekanje presude, njegov odlazak na odsluženje kazne i jedan period služenja kazne. Sve to vreme bio sam u bliskom kontaktu s njegovom porodicom i s njim, a u indirektnom kontaktu s njegovim advokatima. Budući da sam bio posmatrač i delimično učesnik tih događaja, jedan deo te građe trebalo bi da je van sumnje u pogledu verodostojnosti. Drugi deo građe zasniva se na narativima mog prijatelja, što znači da prilikom analize moramo biti oprezniji jer ti narativi imaju i mnogo toga subjektivnog ili netačnog. Kao treće, moj izvor biće i ispovest Žarka Lauševića ("Godina prođe, dan nikad: dnevnik jedne robije", 2011), koja je objavljena pre izvesnog vremena. Ta ispovest se, između ostalog, bavi i njegovim boravkom u pritvoru početkom devedesetih godina 20. veka. Budući da je to, iz više razloga, delo popularne kulture, s jasnom namerom da bude izloženo na uvid javnosti i da na nju utiče, ono mora, kao i prethodni izvori, biti izloženo strogoj kritičkoj analizi. Ta tri izvora, nejednake težine i oblika, iz različitih perioda, pa čak i sa različitih mesta (Laušević je bio u pritvoru i u Srbiji, i u Crnoj Gori), mogu da posluže kao solidna osnova za konstrukciju modela života u pritvoru.

U poređnom analizom ova tri slučaja moguće je uočiti i izdvojiti najvažnije tačke procesa strukturiranja, distribucije i reprodukcije moći u društvu koje je obeleženo nasiljem u najdirektnijem mogućem smislu. Tri izabrana primera omogućavaju mi da dublje i šire zahvatim strukturu socijalnih odnosa u pritvorima, kao i da tu strukturu sagledam iz ugla aktera. Ova tri izvora razlikuju se po mnogo čemu. Prvi slučaj, slučaj Raškovića, tiče se nekoga ko bi se mogao definisati kao "okoreli" kriminalac, odnosno nekoga ko je gotovo celog života imao problema sa zakonom. On je u velikoj meri identifikovan sa pritvorskom kulturom, u njoj se jako dobro snalazi, i predstavlja pripadnika najviših neformalnih struktura moći u pritvoru. S druge strane, životna priča N.N. (mog prijatelja) daje nam sliku cele situacije iz potpuno drugačije vizure. N.N. je privrednik koji, iako se celog života na neki način i u izvesnoj meri služio nelegalnim sredstvima, ne pripada kriminalnoj potkulturi. On je "slučajno" završio u pritvoru, i pripada najnižem ili srednjem socijalnom sloju u njemu. On pritvor posmatra kao nešto egzotično i privremeno, nije sa njim identifikovan, i postoji velika šansa da više nikada u njemu ne bude. S treće strane, Žarko Laušević je bio popularan glumac, višestruko nagrađivani dramski umetnik, koji je sticajem raznih okolnosti počinio teško krivično delo. Njegov slučaj je

neprekidno bio pod lupom javnosti, a on je nakon jedne od presuda pobjegao iz zemlje, da bi se nakon više od decenije oglasio svojom štampanom ispovešću. On je, zbog svoje popularnosti, svojih simpatizera i moćnih zaštitnika, imao sasvim poseban status u pritvoru.

Sistematizacija osnovnih faktora i deskripcija

Površinska ili formalna dimenzija interakcija u krivično-pravnom sistemu sankcija odvija se uporedo sa tajnom, neformalnom strukturom ili neformalnim sistemom. Osumnjičeni/optuženi stupa u jedno zatvoreno društvo, u kome vladaju specifični zakoni i običaji.¹ Ti zakoni nisu uvek konkretno i jasno postavljeni i javljaju se u brojnim varijacijama. Novajlija u pritvoru sve to mora da shvati, da prepozna i izdvoji sve relevantne faktore, sve zakonitosti funkcionisanja, kako bi se u svemu tome snašao i funkcionisao. Ono što je on bio na slobodi može, a ne mora, da utiče na njegov položaj u novoj sredini. Na njegov status u novoj sredini utiču kako njegova moć u civilstvu (veze), tako i dužina staža u pritvoru, vrsta dela za koje se sumnjiči, struktura ljudi u njegovoj ćeliji (sobi) ili u celom pritvoru, karakteristike čuvara i upravnika, i njegove lične karakteristike (snaga, inteligencija, obrazovanje, profesija, sposobnost prilagođavanja, godine starosti).

Osим što je svaka pritvorska ćelija priča za sebe, i svaki pritvor ima svoje specifičnosti. Rašković, na čije se iskustvo oslanjam, navodi da su vojvođanski pritvori najbolji (Novi Sad i Zrenjanin), a da su posebno teški oni pritvori koji se nalaze u strogom centru nekog grada (poput Pančevačkog i Kruševačkog), zato što je pritvorenik neprekidno konfrontiran, odnosno u interakciji, sa svetom slobode, čije zvukove čuje i čije mirise oseća. To što se na nekoliko metara od njega odvija normalan život u kojem on ne može da učestvuje loše se odražava na njegovu psihu.

Centralni zatvor u Beogradu, koji ima i pritvorski i zatvorski deo, umnogome je specifičan. S obzirom na vrstu interakcije koja se u njima vrši, postoje dve vrste ćelija u koje mogu biti smešteni pritvorenici. Svaka vrsta zahteva drugačiju vrstu sposobnosti, i ima drugačiju strukturu moći. Prva vrsta su samice. U samicama je osnovna moć – moć nad sobom. Tu treba pobediti strah, dosadu, skučenost, potrebno je izvršiti samokontrolu. Iako čovek u samici mo-

¹ Zbog ograničenog prostora ovde nisam u mogućnosti da opišem sve procese koji se odvijaju u periodu nakon hapšenja osumnjičenog. Tu, pre svega, mislim na sam proces suđenja, kao i na složene odnose koje osumnjičeni gradi sa dvokatima, rodbinom, saučenicima i svedocima. Usmeriću se samo na analizu odnosa koja postoji u pritvoru, zbog čega će mnoge stvari ostati nedorečene, i čitalac neće moći da shvati ceo kontekst. Jedan deo tih procesa opisani su u Nedeljković 2011.

že da osmišljava svoje vreme, i po Lauševiću i po Raškoviću, nema mnogo sredstava da ga učini iole zanimljivijim. On nema nikakav uticaj na kontekst, ali sam određuje diskurs. Međutim, nedostaje tema za diskurs. Rašković upoređuje boravak u samici sa monaštvom. Ovde se proverava "koliko je neko jak", da li može da ostane zdrav i normalan. Zbog dosade mnogi stanovnici samice provode sate u fizičkim vežbama, jer nema ničeg drugog što bi mogli da rade. Rašković zaključuje da je moguće i predati se, ali se može i očvrnuti u samici. Mada, kaže, čovek jakog mentalnog sklopa može da izvuče najbolje iz njih, tj. da upozna sebe i mentalno ojača, on isto tako može da se "prepusti samačkoj samotnji i da pukne". U samici pritvorenik je skoro neprekidno u mraku. Samica je veličine tri puta dva metra, i u njoj se nalazi gvozdeni krevet, stočić i klozet čučavac. Sa hodnika bije reflektor pravo u sobu od 06.30 do 22.00, i od njega se pritvorenik ne može sakriti. Od pritvorenika se traži da ujutru, nakon buđenja u 06.30, zategne krevet. Ubrzo stiže doručak. Nakon doručka pritvorenik mora da šeta po ćeliji sve do ručka, jer je ležanje u tom periodu zabranjeno. Nakon ručka pritvorenik ima prava na trideset minuta šetnje po "krugu", što je dnevno "sledovanje vazduha". Budući da ima mnogo vremena, ovde je, kako kaže Rašković, moguće dobro se odmoriti od stresa u civilstvu, ali i pročitati mnogo knjiga. Jedinu komunikaciju stanovnici samice ostvaruju, navodno, sa pacovima koji izlaze noću iz čučavca. Pritvorenici ih hrane, posmatraju i sa njima razgovaraju. Da ne bi rizikovali da ih pacovi tokom noći ugrižu, pritvorenici zatvaraju čučavac praznom plastičnom flašom od koka-kole, koja spada u redovni inventar. Međutim, Lauševićev opis nam pokazuje da su ponekad samice povezane, tj. čuvari ne sprečavaju komunikaciju, pa čak i dodir, između stanovnika susednih samica. Tako se pojam samice čini prilično nejasnim, a popularne predstave o pojmovima previše pojednostavljene. Na podu samice nalaze se alke za lance kojima se vezuju oni koji u samici završe zbog nekog prestupa u grupnim ćelijama. Tako je izgrednik, vezanih ruku i nogu, pričvršćen za pod ćelije 48 sati. Sam Rašković smatra to krajnje neprimerenim i anahronim metodom, koji vrši nepotrebno fizičko nasilje nad pritvorenikom.² Laušević, koji je svoje predstave o onome šta ga čeka u pritvoru gradio na osnovu popularne kulture, bio je zapanjen ovim rešenjem.

² Pritvor i zatvor se razlikuju u mnogim stvarima, koje nije moguće uočiti bez dobrog poznavanja materije. Pritvor bi trebalo da je privremeno boravište, ali u njemu ljudi borave i po više godina. Zatvori često nude više povoljnih uslova za, koliko-toliko, kvalitetan život: zatvorenik može dobiti posao, može biti "slobodnjak", može imati otvoreni tip posete, obeduje u trpezariji, a ne u sobi, ima više vremena za rekreaciju, itd. Iako je moguće ove dve različite institucije obuhvatiti jednim pojmom, jer u mnogim aspektima pokazuju sličnost, postoje i bitne razlike zbog kojih ih ozbiljan istraživač mora posebno razmatrati.

U kolektivnoj ćeliji, koja predstavlja drugi tip ćelije, broj aktera, struktura moći i pravila su sasvim drugačija. Ćelija je veličine oko 32 kvadratna metra, zajedno sa prostorom za čučavac. Sobe su projektovane za osmoro, a u njima boravi i po više od dvanaest ljudi. Na sredini sobe je veliki sto, a pri zidovima su kasete za stvari. Dani u takvim sobama mogu se raščlaniti na nekoliko osnovnih elemenata ili događaja, a uslovi se mogu svesti na par značajnih činjenica. Ja ću dati šturi opis jednog dana u pritvorskoj ćeliji na osnovu opisa N.N. Hronološki, prvo javlja se buđenje i doručak. Pošto se doručkuje, ruča i večera u sobi (pritvorenici se dotura hrana) nema ustaljenog i posebnog rituala. Jedna osoba se zadužuje da ustane ranije i primi doručak, s tim da mnogi pritvorenici jedu hranu koju su dobili od kuće. Mnogi prespavaju doručak, pa jedu kasnije. Sto na kome se jede spremaju za to određeni ljudi, o čemu će više reći biti kasnije. Nakon toga, ide se u šetnju po dvorištu, koja je veoma kratka (do jedan sat). Pritvorenik koji tog dana ima suđenje, ne mora da prođe sve ove ustaljene faze. Po povratku sa šetnje, moguće su različite aktivnosti: pijenje kafe, dizanje tegova, razgovor. Ručak dolazi nakon toga, pa opet slobodno vreme. Tako je i sa večerom. Za sve to vreme pritvorenici su u sobi, puše, slušaju radio ako ga imaju. Ventilacija u sobama ne postoji, a jedini vazduh dolazi iz hodnika. To se negativno odražava na zdravlje naročito starijih pritvorenika. Smrad iz nužnika se neprekidno širi, kao i zvuci obavljanja nužde. Zbog tako skučenih oblika izražavanja, Laušević gotovo i da ne pominje ništa drugo u vezi sa životom u pritvoru osim nekih delova razgovora sa jednim cimerom. Pored ovih ustaljenih aktivnosti, pritvorenici ponekad organizuju generalno čišćenje sobe, kako bi sebi stvorili bolje uslove, i kako bi se bilo čime uposlili. Pritvorenici, sve vreme, nose svoju odeću donetu iz civilstva.

Pretpostavljam da postoji više tipova soba, a s obzirom na vrstu i stepen odnosa među stanovnicima sobe. Na osnovu Raškovićevog izveštaja, možemo zaključiti da je jedan od relativno čestih tipova sobe onaj u kome su zajedno smešteni različiti slojevi ljudi, i u kome postoji jasno definisana hijerarhija. Stanovnici sobe su podeljeni u nekoliko grupa, koje međusobno stoje u hijerarhijskom odnosu. Pripadnost tim različitim slojevima zavisi od mnogo stvari, kako onih koje se tiču civilstva, tako i onih koje se odnose na pritvor. Kriterijumi za stupanje u neki od slojeva postoje, relativno ih je lako definisati, ali se zasnivaju na interpretativnoj metodi tumačenja. Fizička snaga je jedan od kriterijuma, ali isto tako i težina dela za koje se lice tereti, kao i moć saradnika koji su na slobodi; tu treba dodati i finansijsku moć. Takođe, mesto u hijerarhiji je relativno i zavisi od "kvaliteta" ostalih stanovnika ćelije; ako neko dođe u sobu gde su svi krupni kriminalci, velika je verovatnoća da će završiti u najnižim slojevima. N.N. je boravio u gotovo istom tipu sobe kao i Rašković, a utisak koji je on stekao o odnosima moći poklapa se sa opisima Raškovića, s tim da nije mogao tačno da definiše poziciju svakog pritvorenika. On je uočio dve grupacije, krupne i sitne kriminalce, i neku grupu koja je između te

dve, ali nije jasno mogao da razluči svačije mesto i funkciju. Sa njim u ćeliji su bili: jedan optuženik za ratne zločine, jedan krupni diler droge, nekoliko njih koji su se teretili za ubistva ili teške pljačke, i nekoliko sitnih lopova. Ova socijalna stratifikacija dopunjavana je etničkim principom: Romi su bili na začelju, a zatim svi drugi. Iz Lauševićevog izveštaja koji se odnosi na pritvor u Spužu u Crnoj Gori, jasno je da u grupnoj ćeliji pritvora postoji hijerarhija i da postoji "gospodar", ali nam Laušević, zbog zaokupljenosti beleženjem svojih misli, nije prikazao sve nijanse međusobnih odnosa. Ipak, i iz ono malo podataka koje nam je dao jasno je da ni u čemu ne protivreči Raškoviću.

Po opisima na osnovu kojih pokušavam da konstruišem model odnosa u ćeliji, može se reći da u svim ćelijama pomenutog tipa vlada ista struktura odnosa, odnosno da postoji jednak broj slojeva koji međusobno stupaju u istu vrstu odnosa. Taj odnos varira u intenzitetu, ali njegov kvalitet ostaje isti. Na primer, u jednoj sobi je moguće da će "viši slojevi" konstantno, često i intenzivno, fizički i psihički maltretirati "niže slojeve", dok će se to u drugoj sobi činiti nerado i retko. Međutim, to će se gotovo sigurno dešavati. U specifičnim situacijama, međutim, moguće je da će ova struktura odnosa donekle biti narušena. Rašković pominje period nakon akcije "Sablja", kada se u Centralnom zatvoru u Beogradu odjednom našao veliki broj "krupnih kriminalaca". Mnogi od njih su bili zajedno u sobama, što znači da nije mogao biti primenjen klasičan oblik stratifikacije i reprodukcije moći. Tada se na neki način uspostavljao egalitarni sistem u kojem je postojao prvi među jednakima, ali ne i različiti slojevi. Nejasno mi je, međutim, a verovatno je i teško dobiti tačnu informaciju o tome, da li zatvorska uprava namerno stvara uslove kako bi sobe imale pomenutu strukturu koja će omogućiti relativno normalno funkcionisanje i odgovarajući stepen kontrole i mira, ili se takva struktura relativno spontano stvara.

Osim slojeva, na koje ću se osvrnuti kasnije, u svakoj sobi pomenutog tipa postoji nekoliko individualnih institucija. Prva takva institucija je, po Raškoviću, "autoritet". Nemam dovoljno informacija o tome da li Rašković koristi termine koji su uobičajeni i opšteprihvaćeni. Moj prijatelj mi nikada nije pominjao nazive tih "funkcija", a tako nešto ne nalazimo ni kod Lauševića. Na osnovu toga zaključujem da su to ili Raškovićeve formulacije, ili se one koriste u užem krugu kriminalaca "sa stažom". Autoritet je osoba zavidne snage, inteligencije, zavidnog iskustva i obrazovanja, ima dugi staž u pritvoru i sl. On je vladar koji odobrava ili ne odobrava svaku akciju u sobi. Ova neformalna funkcija može, ali ne mora, da se poklapa sa formalnom institucijom sobnog starešine, koji komunicira sa komandirima i njima odgovara za red u sobi. Od same ličnosti autoriteta i strukture ljudi u sobi zavisi da li će autoritet relativno samostalno vladati, ili će se konsultovati sa nekim od ostalih, uglavnom krupnijih, kriminalaca. Pored autoriteta, postoji i "sobnjak". On ima iskustva, zna sve šeme i šablone u pritvoru, ali nema harizmu vođe. On je zadužen za nabavke, i blisko saraduje s autoritetom.

Pored ovih funkcija ili institucija, u "gornji dom" sobe ulaze, po Raškoviću, i "ubice", "banditi", "barabe" i "vrhunski lopovi". Ne mogu sve ubice, kako kaže Rašković, da zasluže visok tretman. Najbolje prolaze plaćene ubice ili ubice iz osvete; njih ostali gledaju s uvažavanjem, niko ih ne dira, niti oni kome smetaju. Svesni su da ih čeka duga robija. Oni se smatraju karakternim, hrabrim i principijelnim ljudima koji poseduju surovost i odlučnost. Ubicama žena i dece, ili ubicama iz straha, nije mesto u višem sloju. To su slojevi koji nemaju dovoljno kvaliteta koji su na ceni u sistemu pritvorskih vrednosti. Banditima Rašković naziva ljude koji odgovaraju za teška razbojništva, pljačke, naplate dugova, korišćenje vatrenog oružja itd. Nije, međutim, bitna samo vrsta dela, nego i način na koji je to delo počinjeno. Banditi obično zauzimaju visoke pozicije, imaju integritet, ali ne prave previše problema u pritvoru. Sloj koji je Rašković nazvao "barabe" predstavlja posebnu zanimljivost. Na primeru ovog sloja moguće je uvideti svu složenost pritvorskog života. Barabe su, po Raškoviću, osobe sklone kriminalu, fizički veoma jake, prilično neobrazovane i bezobrazne, vrlo nervozne, i uvek traže žrtvu. Barabe poštuju samo instituciju autoriteta i još po nekoga iz sobe, a pripadaju gornjem domu zbog fizičke snage i beskrupuloznosti. Iako takve ljude niko ne ceni na osnovu ljudskih kvaliteta, oni imaju visok status jer imaju fizičku moć i ulivaju strah. Vrhunski lopovi su majstori svog posla (sefovi, krađa automobila), i obično se kratko zadržavaju u pritvorima. Napred pomenute grupe nastanjuju najbolji deo sobe ili, kako to Rašković naziva, "park prinčeva". Rašković koristi još i termin "V.I.P. deo sobe"; taj deo je čistiji i ima nešto više prostora od ostalih delova, a nalazi se levo od ulaznih vrata.

U drugu ligu ulaze žestoki momci koji su usponu, biznismeni, javne ličnosti i obični ljudi, koje Rašković popularno naziva "turistima" (zato što su u prolazu, tj. brzo izlaze). Žestoki momci u usponu su, kako Rašković kaže, "tatini sinovi", sa besnim kolima, tetovažama i pištoljima, koji još uvek nemaju iskustva, ličnih kvaliteta i autoriteta. Nisu u stanju da se mere sa prevejanim kriminalcima. Lako potpadaju pod uticaj uticajnih stanara sobe. Biznismeni ili sponzori su u pritvor obično došli zbog privrednog prestupa. Oni su srednjih godina, dobro situirani. Imaju mnogo predrasuda o pritvorima i stanarima pritvora. Ostali im često zagorčavaju život, zato što ih biznismeni žele impresionirati svojom moći u civilstvu, ali time samo izazivaju suprotan efekat (zavist, bes). Biznismeni su, međutim, veoma inteligentni, pa kada uvide situaciju trude se da se ulagaju autoritetu, postajući sobni sponzori. Plaćaju, putem računa u kantini, razne oblike luksuza. Obični ljudi ili turisti upadaju u pritvor zbog saobraćajnog prekršaja ili neplaćenog poreza. Nemaju komplekse, poslušni su, i u stalnom su strahu od maltretiranja. Ova druga liga spava u međuzoni između "Parka prinčeva" i "Bronksa". Nije sasvim jasno kako se vrši stratifikacija između ovog drugog i trećeg sloja; Rašković nam ne daje podatke o tome da li se ova podela vrši uz pomoć autoriteta, na osnovu uredbe pritvorske uprave,

ili se svako sam mora nametnuti. Naime, ne znamo da li obični ljudi stupaju u konflikte sa trećom ligom, ili im se status pripisuje po dolasku i na osnovu toga bivaju raspoređeni.

U treću ligu, ili "ligu bez briga", kako ih naziva Rašković, ulaze silovatelji, cinkaroši, narkomani, pedofili, transvestiti, klošari, Šiptari. Nazivaju ih još "talibani" ili "snaše". Uglavnom, to su ljudi koji su počinili dela koja su ispod časti po nepisanom kriminalnom kodeksu. Oni rade sve pomoćne i nisko vrednovane poslove u sobi: od čišćenja klozeta, što rade najslabiji i najniži od njih, pa do pranja veša, što radi najjači ili prvi među njima. Oni spremaju krevete drugima, raspremaju sto, masiraju, skupljaju tegove posle vežbe, bacaju smeće. Osim toga, služe za razne vrste zabava, jer prva liga ima neograničenu vlast nad njima. Njihov je hendikep u tome što su, za razliku od onih iz druge lige, koji ne pripadaju kriminalnom miljeu, te su stoga izuzeti iz kodeksa i izvesnih obaveza, oni deo podzemlja, ali onaj najmanje cenjeni i prezreni deo. Ta pripadnost istoj potkulturi upućuje prvu ligu na poslednju, i njihovu komunikaciju i interakciju čini specifičnom. "Liga bez briga", po Raškoviću, ne poseduje bilo kakve ljudske i profesionalne kvalitete, a spava u "Bronksu", tj. u najgorem delu sobe.³

Te navedene grupe čine neformalnu stratifikaciju i/ili strukturu moći u određenom tipu pritvorske sobe. Zbog neposrednog dodira sa komandirima ili čuvarima, Rašković je u tu neformalnu strukturu ubrojao i ove pripadnike formalne strukture. Oni takođe imaju svoje klanove (beogradski, crnogorski, kosovski), a razlikuju se međusobno i po ličnim osobinama i po moralnosti ili profesionalizmu. Ima komandira koje robijaši cene, a ima i onih koje je moguće podmititi. Kako kaže Rašković, sa njima su sve šeme moguće "osim bekstva".

Moć se reprodukuje i distribuira u skladu sa jednim specifičnim procesom. Naime, neformalne strukture moći komuniciraju sa formalnim strukturama. Podaci prelaze granice, i ove strukture se međusobno obaveštavaju, što im omogućava da zadrže svoj stepen i obim kontrole. Na primer, autoritet se uvek raspita o novom stanovniku sobe, prikuplja podatke o njemu, kako iz svojih "tajnih" izvora, tako i iz izvora bliskih formalnim strukturama (čuvari, advokati). Na taj način on ne upada u zamku laži novih stanara, i baš zbog dobre obaveštenosti u stanju je da dobro procenjuje situaciju i da dobro kontroliše dešavanja u sobi. S druge strane, podaci iz sobe izlaze iz nje i dolaze, na različite načine, do formalnih struktura moći. Iako su svi pritvorenici u strahu pa ne žele da odaju bilo kakvu informaciju formalnim strukturama, one neka-ko uvek isure. Svi pritvorenici su svesni da među njima postoje cinkaroši, a često se zna i ko su oni; oni za određene pogodnosti odaju formalnim struktu-

³ Hijerarhijski odnos nije uvek vezan za definisanu podelu rada. N.N. mi je pričao da su upravo najmoćniji ljudi u sobi čistili čučavac, jer su smatrali da će oni to najbolje uraditi. To, međutim, nije značilo da su najniži slojevi bili pošteđeni diskriminacije u drugim situacijama.

rama ono što se dešava u sobi. Čini se, ipak, da su pritvorenici u pogledu informisanosti ispred formalnih struktura moći, i da mogu lakše da vrše manipulaciju na osnovu svog dobrog poznavanja situacije. Formalne strukture moći, osim toga, nisu ni toliko zainteresovane za svakoga u svakoj sobi, pa nisu u mogućnosti da obaveštajno pariraju neformalnim strukturama. Slabost formalnih struktura ogleda se u tome što je njihov najveći interes čuvanje sopstvenih pozicija, obezbeđivanje poštovanja procedure i formalne hijerarhije na nivou celog pritvora, a ne poštovanje zakona u svakoj konkretnoj situaciji ili u svakoj sobi. Ako sistem u celini funkcioniše na zadovoljavajući način, formalne strukture su zadovoljne i mogu prevideti neke sitnije neregularnosti.

Osim ovih utvrđenih i trajnih grupa, postoje i privremene grupe. U jednu grupu spadaju, na primer, sve novajlije koje se nalaze na proveru i proceni: oni se nalaze u nekoj vrsti liminalne faze. Od toga kako će se pokazati oni sami, a i kakve će informacije o njima prikupiti ostali iz ćelije, zavisi njihov budući trajni status. Ovo prikupljanje informacija je veoma intenzivno i veoma efikasno, tako da se vrlo brzo o svakome sve dozna, uz pomoć logistike iz civilistva. Ovo je važno kako zbog toga što ćete sa nekim deliti prostor možda i više godina, tako i zbog mogućnosti da sa njim saradujete kada izađete iz pritvora. Kontrola u pritvoru je relativno efikasna zato što je kriminalni milje relativno zatvoren i ograničen sistem, unutar koga informacije lako kruže i postaju dostupne svim pripadnicima tog miljea. Taj milje ima svoj zatvoreni ili neslobodni segment (ljudi u pritvoru i zatvoru), i otvoreni ili slobodni segment (kriminalci koji su na slobodi), a granica između njih je privremena, relativna i propusna. Svi oni, povremeno, postaju deo otvorenog ili zatvorenog dela kriminalne javnosti.

Rašković nam ne daje materijala iz koga možemo da zaključimo koliko su navedene grupe čvrste, koliko su njihove granice i u kojim situacijama propusne, i da li neko, tokom svog boravka u sobi, može da bude socijalno pokretljiv, tj. da pređe u viši ili niži sloj. Pretpostavljam da toga ima, ali prilično retko.

Iz ovog opisa vidimo da se moć u pritvoru (ili bar nekim njegovim delovima) konceptualizuje, strukturira i reprodukuje u skladu sa nekoliko relativno jasnih kriterijuma, koji se javljaju u složenim kombinacijama. Pritvorska uprava kontroliše slobodu pritvorenika, njihov opšti stil i ritam života, ukratko kontekst, ali sami pritvorenici kreiraju diskurse. Moć se u pritvoru može zasnivati na potpuno drugačijim parametrima od onih u civilstvu, ali se često sa tim parametrima i poklapa. Postoji neki opšti skup ljudskih kvaliteta koji se u pritvoru cene, ali postoji mnogo osobina koje se na slobodi cene ili su poželjne, dok se u pritvoru one strogo sankcionišu. Budući da je u pritvoru glava veoma često "u torbi", stanovnici pritvora vode računa o mnogim aspektima svog života. Stabilnost odnosa i socijalna ravnoteža postiže se strogim hijerarhijskim odnosima i čvrstim pozicijama, a međusobni antagonizmi drže odnose u stanju ravnoteže. Nejasno je, međutim, kako dolazi do prestrukturiranja moći kada u ćeliju s utvrđenom strukturom dođe neko moćniji od "autoriteta".

Kako se ti sukobi interesa rešavaju? Odnosi između slojeva su više kastinski nego klasni (nema socijalne pokretljivosti ili je slaba), ali niži slojevi ponekad pokušavaju da imitiraju više slojeve i da usvajaju njihov stil ponašanja. Privremenost i/ili nestabilnost njihove zajednice čini tu zajednicu naročito ranjivom, jer je u svakom trenutku moguće da dođe do premeštaja i prestrukturiranja moći i uloga. Vrlo je čest slučaj da pritvorska uprava zbog tuče ili nereda rasformira jednu sobu; njeni stanari zatim bivaju premešteni u druge sobe, a u njihovu sobu dolazi kombinacija ljudi iz drugih soba. Ovo "raseljavanje" ne mora da obuhvati celu sobu, već samo jednog ili nekoliko problematičnih stanara koji s ostalima ne mogu da nađu zajednički jezik. Tada se stečeni status gubi, i mora se ispočetka graditi karijera u novoj sobi. Pritvorska zajednica je specifična u odnosu na zatvorsku zato što se u njoj sreću i ljudi koji tu prvi put borave, a celokupan život, izuzev kratke jutarnje šetnje na koju mnogi i ne odlaze, i retkih poseta, odvija se u četiri zida. Nema radnih zadataka, zaposlenja u okviru pritvora, tako da je život previše sadržajno ograničen. Svi su upućeni jedni na druge, neprekidno i intenzivno. Zbog toga je mašta izuzetno živa, a šale su veoma surove. Nije lako stalno se dodatno stimulisati ili simulirati normalan život. Droga, duvan i alkohol su stalno, u većoj ili manjoj meri, prisutni, ali ne utiču previše na kvalitet života. Čuvari se ponekad mešaju u unutrašnje stvari, ali uglavnom, ukoliko ne dođe do eskalacije sukoba, ostavljaju pritvoreniciima da sami regulišu svoje međusobne odnose.

Pritvorenici su kontrolisani od strane većeg broja faktora, ali istovremeno oni putem tih faktora teže da kontrolišu svoje okruženje kako u pritvoru, tako i u civilstvu, u kojem nisu prisutni. Oni koriste veze iz pritvora da utiču na one od kojih zavise (svedoci, javnost, prijatelji). Posedovanjem nekog moćnog resursa (snaga, bogatstvo, popularnost, veze) oni veštom manipulacijom mogu da kontrolišu svoje okruženje u ćeliji. S druge strane, pritvorska uprava okorele kriminalce teško kontroliše, jer je njima čast na prvom mestu. Oni, budući da su osuđeni na dugi niz godina, ne mogu biti uplašeni bilo kakvim sankcijama, niti ih se može lako pozitivno stimulisati. Budući da su skoro neprekidno zatvoreni, u pritvoru je jedina jedinica organizacije – soba. U zatvoru, s druge strane, moguće je graditi odnose i sa stanovnicima drugih soba, i širiti svoj uticaj na celu ustanovu.

Na osnovu ispovesti N.N. stekao sam sličnu sliku koju nudi i Rašković, s tim da je on posebno akcentovao neke stvari. Prema onome što sam od njega čuo, jedna od važnih aktivnosti u pritvoru, koja bitno određuje ovu organizacionu jedinicu, jeste priprema za odlazak na suđenje i prerada utisaka s istog. Svi pritvorenici, osim što se bave svakodnevnim problemima i odnosima u svojoj sobi, mnogo vremena posvećuju razmišljanju o svom sudskom procesu koji je u toku. Između dva suđenja oni razmišljaju o tome šta se dogodilo na poslednjem ročištu i šta će se dogoditi na sledećem. Tumače ponašanje svojih advokata, sudija, svedoka, rođaka, saučesnika. Neprekidno su u stanju strepnje kakav će biti is-

hod suđenja, pa je atmosfera u sobi prilično dinamična, često i eksplozivna. Sumnja se u svakog aktera u sudskom procesu, kao i u svakog stanovnika svoje sobe. Svi paze da ne odaju bilo kome previše informacija, a pokušavaju prikupiti što više informacija od drugih. Jedni drugima nude obaveštajne usluge. Svi su u konstantnom iščekivanju; sve je puno aktivnosti, ali se realno ništa ne dešava. Postoji mnogo "slobodnog" vremena koje se ne može kvalitetno upotrebiti; ljudi se uglavnom dosađuju, zbog čega moraju međusobno da razgovaraju, da smišljaju (surove) načine da se zabave, da spavaju jako dugo, drogiraju se itd. Uz sve to, održava se privid normalnog života, pa neki ljudi oskudnim sredstvima pokušavaju da konstruktivno upotrebe vreme. Ljudi treniraju, održavaju kondiciju, uglavnom dizanjem improvizovanih tegova, kuvaju kafu na improvizovanom rešou, igraju jamb i karte, slušaju radio, koriste prošvercovane mobilne, ukrašavaju prostor (uglavnom slikama manastira i obnaženih žena), vrše verske obrede, veoma retko neko nešto i zapisuje itd. Na taj način oni se izruguju celom sistemu, i pokušavaju da demonstriraju svoju unutrašnju snagu i pokažu mogućnost da se, bez obzira kakve bili spoljašnje okolnosti, uvek može imati kontrola nad unutrašnjim kontekstom.

Analiza

Nakon opisa proučavanog problema, nakon njegove formalne analize, izvršiću, na pomalo naivan način u duhu tradicionalne etnologije, strukturalno-funkcionalnu analizu, i rezultate te analize uporediti sa rezultatima takve analize sličnih fenomena kako bih utvrdio sličnosti i razlike, i pronašao onaj faktor koji proučavani fenomen izdvaja i čini neprihvatljivim ili nedostupnim za sredstva izražavanja popularne kulture u Srbiji. Pritvor je nasličniji zatvoru, a ima potpuno drugačiji status u popularnoj kulturi. O zatvoru se mnogo piše i snima, a o pritvoru gotovo ništa. Komparativna analiza bi možda mogla dati odgovore na pitanje zašto je to tako.

Na osnovu opisa moguće je sistematizovati osnovne tipove iskustava koji se stiču u istražnom zatvoru ili pritvoru, osnovne karakteristike života u pritvoru, odnosno osnovne tipove odnosa koji se tamo grade. Kao prvo, pritvor je po definiciji privremena faza, s tim da je privremenost u pritvoru veoma neodređena stvar: može trajati mesecima, ali i godinama. To može da ukazuje na neefikasnost pravnog sistema, i da stvara nezdravu društvenu klimu. Kao drugo, ta faza krivično-pravnog procesa ili kontinuuma, iako liminalna, ima sve formalne odlike naredne faze, zatvora, a gotovo nijednu odliku prethodne faze, slobodnog ili normalnog života. Kao treće, ta faza je obeležena neizvesnošću; ne zna se da li će nakon nje čovek ponovo zadobiti slobodu, ili će otići na odsluženje kazne. To proizvodi veoma napetu atmosferu i stvara mučan utisak. Kao četvrto, formalne strukture moći nemaju dovoljno uticaja na život u ćelijama, pa su pritvo-

renici u mogućnosti da sami grade svoju strukturu moći. Na taj način se vrši distribucija moći koja se zasniva na osobinama koje su ponekad suprotne onome za šta se društveni sistem, odnosno kulturni obrazac, zalaže. U pritvorske ćelije društvo nema adekvatan pristup, tj. tamo se mnoge društvene i kulturne činjenice poništavaju ili suspenduju. Kao peto, zbog privremenosti i pravne nedefinisanosti ove faze, ljudi žive na veoma specifičan način, koji je obeležen strožom kontrolom od one koja postoji u zatvoru. To istovremeno znači da postoji manje mogućnosti da se ljudi kreativno izraze i da sačuvaju mentalno i fizičko zdravlje. Kao šesto, u pritvorskoj ćeliji se susreću ljudi koji su po svojim suštinskim svojstvima, u smislu pravednosti, veoma različiti, čak ponekad i neuporedivi. Neki od njih su nevini, i biće oslobođeni, drugi su nevini, a biće osuđeni, treći su krivi a biće oslobođeni, i četvrti su krivi i biće osuđeni. U takvoj situaciji dolazi do odnosa između ljudi sa različitim tipom prošlosti, i različitim tipom budućnosti. To proizvodi veoma složene odnose i procese.

Upoređujući pritvorsku jedinicu sa zatvorskom jedinicom zaključujemo da postoje mnoge sličnosti, ali i bitne razlike. Pritvor je drugačije pozicioniran u pravnom sistemu ili kaznenom procesu, razlikuje se u nekim formalnim stvarima, kao što je način funkcionisanja i dužina boravka u njemu, ali se razlikuje i u pogledu nekih suštinskih svojstava, kao što je stepen utvrđene krivice, odnosno pretpostavljene nevinosti stanovnika tih jedinica. U oba slučaja, i kada stupaju u pritvor, i kada stupaju u zatvor, ljudi ne mogu da utiču na kontekst, jer im se dodeljuje ćelija, i oni na svoj smeštaj ne mogu legalnim sredstvima nikako da utiču. Brojnost ljudi u zatvoru i pritvoru je gotovo jednaka; naši pritvori su, kao i zatvori, prenaseljeni. To, dakle, nije bitna karakteristika pritvora, i ta činjenica ne može objasniti zašto je pritvor "diskriminisan" od strane popularne kulture u odnosu na zatvor. Stilovi života u pritvoru i zatvoru su, sa strane posmatrano, slični, ali ne potpuno isti. Kao prvo, mogućnost boravka na svežem vazduhu i/ili na suncu je u pritvoru bitno smanjena, jer se svodi na pola sata ili jedan sat dnevno. U zatvoru period boravka na suncu i vazduhu je znatno duži. U zatvoru ljudi obeduju u kantini, dok se u zatvoru obeduje u ćeliji. U zatvoru osuđenici moraju da nose zatvorsku odeću, dok se u pritvoru nosi svoja, civilna garderoba. Zatvorenici imaju pravo na tri posete mesečno, koje imaju više oblika: poseta pod prismotrom u sali sa stolovima, pri čemu za drugim stolovima sede drugi zatvorenici sa svojim posetama, i slobodna poseta u izolovanim prostorijama, gde su zatvorenici sa svojim posetiocima zatvoreni, skriveni, odnosno lišeni direktne kontrole. U oba slučaja moguće je vizuelno, zvučno i taktilno komunicirati sa posetiocima. U pritvoru, u principu, takođe je moguće imati nekoliko vrsta poseta: slobodna poseta, bez ograničenja, dozvoljena je samo advokatima i, u izuzetnim slučajevima, ženama sa malom decom. Obično se, međutim, sa posetiocima komunicira putem vizuelnog kontakta, telefonske slušalice, bez mogućnosti dodira. Zatvor pruža mnoge mogućnosti da se zatvorenik kreativno izrazi, jer postoji mnogo zaduženja

koje zatvorenici mogu da obavljaju, i time sebi ispune vreme i fizički se aktiviraju. Uz to, oni tako zarađuju izvesnu simboličnu sumu novca koju mogu da koriste za nabavku osnovnih potreština. U pritvoru ljudi su upućeni samo na svoje civilne izvore prihoda, i nemaju mogućnost da ispune svoje vreme obavljanjem nekog posla. U zatvoru je moguće dobiti status slobodnjaka, što znači da duži ili kraći period vremena takvi ljudi mogu provoditi na slobodi, ići kući na vikende, i tome slično. U pritvoru ništa slično nije moguće. Zatvorenici imaju mogućnost da telefoniraju porodici ili prijateljima svakih nekoliko dana, pa čak i češće. Iz pritvora se mogu javljati samo pismima. Na osnovu ovih uporedbi, jasno je da je pritvor daleko više dehumanizovan, da su ljudi u njemu izloženi mnogo višem stepenu kontrole, pa čak i višem stepenu diskriminacije. Ono što je paradoksalno, a opet shvatljivo, jeste da veća dehumanizacija u pritvorima postoji upravo zato što pritvorenici nemaju regulisan krivični status, i što se ne mogu klasifikovati na liniji nevin – kriv.

Međutim, nisu sve pomenute činjenice od koristi kada pokušavamo da nađemo odgovor na pitanje zašto bi pritvor bio izbegnut, a zatvor prihvaćen kao tema popularnih ostvarenja. Većina pomenutih razlika se, pre svega, tiče naglaska i intenziteta. Štaviše, pomenute karakteristike pritvora bi ga možda i favorizovale u odnosu na zatvor. Tipovi odnosa među osumnjičenima, kao i između čuvara i osumnjičenih, nisu potpuno isti, ali nisu u praktičnim stvarima ni bitno drugačiji. Postoji podvojenost, nejednaka distribucija moći, kontrola i tome slično. Za svako narušavanje reda preti kazna, kako pritvorenicima, tako i zatvorenicima.

Pomenuti problem zgodno je tumačiti uz pomoć teorije o društvenoj cenzuri, teorije o društvenim ulogama i teorije o saosećanju (vidi Hoijer 2006; takođe Sumner 1996). Jedno od objašnjenja za izostanak predstava o pritvoru u popularnoj kulturi mogao bi se naći u želji društva da takvu uznemirujuću temu izbegne. To je moguće postići putem složenih i suptilnih mehanizama cenzure, odnosno autocenzure. Razlog zbog kojeg bi ova cenzura postojala jeste u tome što, po teoriji saosećanja, ljudi imaju sklonost da sažaljevaju žrtve, i da osećaju mržnju prema nasilnicima, prema kojima razvijaju i neprijateljski odnos. U slučaju pritvora nejasno je ko je kriv, ali je jasno ko formalno čini nasilje: to su društvene institucije koje postoje zato što smo im mi dali legitimitet. Oni, za koje se sumnja da su nasilnici, u pritvoru su, kao i u zatvoru, pretvoreni u žrtve, a društvo igra ulogu nasilnika. Dozvoljavanjem da predstave o tome budu dostupne javnosti društvo se izlaže opasnosti da bude prepoznato i stigmatizovano kao izvor najveće patnje, i da izazove neprijateljstvo prema sebi. Ove teorije, međutim, nude nedovoljno jasan odgovor na pitanje zašto bi pritvor bio poseban, kada mnogi fenomeni pokazuju iste tendencije, odnosno jednako su signifikantni u pomenutom smislu.

Slična je situacija i sa teorijom moralne indiferencije. Ova teorija pokušava da postojanje moralne nezainteresovanosti i neaktivnosti pripiše logici i interesima kapitalističkog društva; postojanje moralne nezainteresovanosti je od

najvećeg značaja za "hegemonističku sposobnost kapitalističkog društva u cilju organizacije permanentne nemogućnosti unutrašnje dezintegracije" (Pemberton 2004, 83). U skladu sa tim, a primenjeno na slučaj pritvora, moglo bi se pretpostaviti da pritvor nije izuzet iz popularne kulture, nego da je nevidljiv zbog moralne otvrdnulosti i nedostatka saosećanja konzumenata. Međutim, korsteći se ovom teorijom imamo problem da objasnimo zašto se baš u slučaju pritvora javlja moralno slepilo, odnosno zašto se samo tu pokazuje funkcionalni nedostatak instrumenata za obradu utisaka.

Mogao bih da izdvojim četiri činjenice koje istražni zatvor/pritvor čine bitno drugačijim od zatvora, a koje mogu da dovedu do njegovog zaobilaženja kao teme u ostvarenjima popularne kulture. Prvo, život u pritvoru je veoma skučen i siromašan realnim događajima. Sve se, praktično, odvija u sobi, sa veoma ograničenim brojem aktera i tipova odnosa. Kao tema, dakle, pritvor je nedovoljno zanimljiv, statičan, te stoga veoma složen za upotrebu u popularnoj kulturi. Da bi se prikazao život u pritvoru potrebno je mnogo osetljivosti i otkrivanja suptilnih nivoa komunikacije i identifikacije, za šta, u skladu s određenim shvatanjima, popularna kultura nije dovoljno "kvalifikovana". Ispovest Žarka Lauševića nam pokazuje da se glavni događaji u pritvoru odvijaju na psihološkom planu. Popularna kultura voli da prati aktivne aktere u dešavanjima: tokom istrage i suđenja aktivne su pravne institucije koje utvrđuju činjenice i donose odluku o sankcijama, dok su pritvorenci pasivni; oni su zanimljivi dok čine krivično delo, odnosno kada se aktivno odnose prema sankcijama u zatvoru. Kao drugo, život u pritvoru je problematičan za kontekstualizaciju u više nego jednom smislu. On je na specifičan način pozicioniran u krivičnom postupku. Tada se još uvek sa sigurnošću ništa ne zna, i nema definisanih statusa. Takva situacija ne dozvoljava da se noj pride površno i bez određenih, dubokih i uznemirujućih, umetničkih kvaliteta ili dometa. Popularnoj kulturi, u principu, ti dometi nisu nedostižni, ali očekivanja da će ih dostići uglavnom nisu realna. Kao treće, struktura ljudi koji borave u pritvoru je veoma specifična. Tamo se mešaju grupe koje se na drugom mestu teško sreću zajedno, ili znatno teže stupaju u odnose ili interakciju. Sve to stvara uslove za procese koji nije moguće označiti kao konvencionalne, pa time ni lako predstavljive. Kao četvrto, većina aktera nije zainteresovana za iznošenje informacija o pritvorima, što prikazivanje pritvora čini izuzetno teškim, često i nemogućim. Država, s jedne strane, želi da izbegne kritičku analizu nekih njenih strategija i mehanizama. Pritvorenci, s druge strane, nalaze se u veoma osetljivoj situaciji, u kojoj moraju da kriju informacije, da pravilno uobličavaju i doziraju svoje iskaze, zbog čega im nije u interesu da se o njihovom slučaju javno govori. Oni su prilično koncentrisani na osmišljavanje strategije svoje odbrane, a oštrice njihovih dokaza mogle bi biti otupljene ukoliko bi se dokazi učinili javnim. Razni dodatni faktori, s treće strane, kao što su čuvari, porodice branjenika i advokati, povezani su i međusobno uslovljeni korupcijom, pa

su izuzetno konspirativni. Akteri međusobno nisu povezani samo korupcijom, nego i manje-više čvrstim i pravno zasnovanim ugovorima i dogovorima. To i same poslenike popularne kulture, s četvrte strane, naročito poslenike nekih oblika izražavanja u popularnoj kulturi, stavlja pred moralnu i pravnu dilemu, jer bi svako izveštavanje o onome što još nije pravno razrešeno moglo negativno uticati na razvoj događaja, čime bi ti poslenici morali za to preuzeti odgovornost svake vrste i snositi određene posledice.

Pritvor je paradigma liminalnosti, pa bi ga bilo jako zgodno analizirati kao obred prelaza. Etimološki, termin "pritvor" sugeriše da je reč o nečemu što nije potpuno zatvoreno. Krivični proces protiv stanovnika pritvora još nije završen, ali oni više nisu u sferi društvene normalnosti. Pritvor je međufaza, prolazna, problematična, pravno i identitetski neregulisana, opasna za razmišljanje, faza "ne-vremena" i "ne-prostora", faza "ne-moći". To implicira da se u pritvoru nalaze kako nevini, tako i krivi ljudi; ko je kriv utvrdiće se tek kada budu napuštali pritvor. Tačnije, čin utvrđivanja krivice je čin prelaska iz pritvora u zatvor, ili iz pritvora u slobodu. Ljudi u pritvoru lišeni su moći uticaja na spoljašnji svet, tj. poenta pritvora je da se ljudi koji su u njemu onemogućavaju da utiču na društvenu normalnost: mogućnost komuniciranja sa spoljnim svetom svedena je na minimum.

U fazi istrage i suđenja osumnjičeni su izloženi izuzetno strogom obliku i visokom stepenu kontrole konteksta i diskursa: oni ne mogu da komuniciraju normalno ni sa kim i nikada. Neko drugi im određuje kada će se održati suđenje i gde, da li će biti ili neće biti publike, kao i kakav će fizički položaj oni u toj sudnici imati u odnosu na druge aktere; drugi im određuje gde će biti smešteni i na koji način. Oni ne smeju pričati otvoreno u istražnom zatvoru sa svojim cimerima, jer ne znaju da li je neko doušnik ili ubačeni policajac. S rodbinom izbegavaju da pričaju o svemu, jer je moguće da se razgovori prisluškuju. S advokatima nikada nisu načisto, i teško im se poveravaju. Osim toga, advokati za njih nikada nemaju dovoljno vremena. U sudnici su izloženi žestokim oblicima pritisaka, jer mogu govoriti samo kada im se dozvoli, i to na propisani način. Na većinu pitanja mogu odgovarati samo sa "da" ili "ne", što znatno sužava njihovo izražavanje. Oni ne samo da mogu govoriti samo kada im se dozvoli, nego tada i moraju da govore; ukoliko izbegavaju da odgovore to se može smatrati uvredom suda. I, na kraju, oni moraju voditi računa o svakoj svojoj izgovorenoj reči, jer sve što kažu može da se upotrebi protiv njih. Istovremeno, sa njima se komunicira na način koji oni ne mogu potpuno i do kraja da razumeju; to je stručni, pravni jezik za koji im treba tumač. Zato oni moraju da imaju zastupnika i tumača, advokata, kojem nikada ne mogu da veruju u pogledu toga da li je pravilno izrazio ono što oni žele da kažu. Advokat ima svoje interese koji samo delimično korespondiraju sa interesima branjenika; advokati ne žele da izgube slučaj, ali njihov cilj nije da branjenik bude zadovoljan (vidi o ovome više u Van Dijk 2008, 50-51).

Pritvor je potencijalno mesto društvene nepravde, to je mesto gde društvo može najdirektnije i najeksplicitnije činiti nepravdu svojim pripadnicima. Ne-

pravda se događa i u sudnici, ali to je nepravda koja proističe iz greške pojedinca.⁴ Pritvor je mesto gde se pravo može pokazati kao nedostojno sredstvo dostizanja pravde; tamo se nepravda događa zbog greške u društvenom sistemu, a u cilju održanja društvenog sistema. Ta greška dokazuje da je problem sukoba između interesa pojedinca i interesa društva nerešiv, ukoliko želimo da oba ta faktora opstanu i da oba sačuvaju integritet i dignitet.

Svaka društvena stratifikacija koja se u svetu slobodnih afirmiše, u pritvoru je praktično poništena, i društvo legitimizuje distribuciju moći protiv koje se deklarativno bori. Zbog izmešanosti raznih društvenih slojeva, nevini, ponekad i ugledni ljudi u godinama, prinuđeni su da uđu u takmičarski odnos sa fizički jačim, brutalnijim, mlađim, brojnijim ili luđim.

Specifičnosti pritvora u odnosu na zatvor, a time i u odnosu na bilo koju prihvatljivu temu popularne kulture, kako analiza pokazuje, jesu u njegovim suštinskim, a ne u formalnim karakteristikama. Fenomeni greške, krivice i kazne, maksimalno su problematizovani u pritvoru. Ono što pritvor čini još opasnijim za razmišljanje jeste to što čini vidljivim nepostojanost i nelogičnost osnova koje društvo koristi za klasifikaciju ili kategorizaciju ljudi. Svi su izjednačeni samo na osnovu sumnje da su počinili nešto što za društvo nije prihvatljivo; boravak u pritvoru govori da sva dela dovode do istih posledica, i da nevini nisu sigurni. Pritvor obrće osnovna načela krivičnog postupka naglavačke, jer se ispostavlja da u njemu ne treba dokazivati krivicu, nego nevinost. Na taj način, poput smrti, pritvor ne dozvoljava nikakvu diferencijaciju. Istovremeno, kod aktera postoji velika uskomešanost i emocionalna turbulencija, jer se oni još uvek bore za svoj status. Takva situacija znatno sužava mogućnost da se nastavi sa ličnim razvojem u bilo kom smeru; svima je cilj samo da se izbave iz trenutne situacije, i u tom pogledu se služe kako legalnim, tako i nelegalnim sredstvima. Pritvor je okvir za negaciju svih ljudskih kvaliteta, jer, osim određene solidarnosti među stanovnicima, nema perspektive razvoja ili stremljenja ka pozitivnim vrednostima. Sve je usmereno na puko spasavanje i borbu za голу egzistenciju. Zatvor ima perspektivu koju pritvor nema; zatvor je započet negativni proces koji ide ka kraju. Pritvor je ispunjen realnom strepnjom da se ide ka početku negativnog procesa.

Zaključak

Pokušavajući da pružim doprinos razumevanju fenomena popularne kulture u Srbiji, koji je i meni samom prilično nejasan, pokušao sam da obrnem perspektivu, i da za neophodnim parametrima u pogledu definisanja pokušam

⁴ O pogrešnim optužbama i presudama i štetama koje one donose vidi više u Naughton 2004.

da tragam empirijski, i to istražujući granice popularne kulture, tj. tragajući za onim oblastima društvenog života, fenomenima ili procesima koji su nedostupni predmetu mog interesovanja: određivanje popularne kulture pokušao sam da izvršim otkrivajući šta ona nije, odnosno šta nije upotrebljivo u svrhu njenog opisivanja ili definisanja. Mislim da sam u fenomenu istražnog zatvora (ili popularno: pritvora) pronašao to što sam tražio, primećujući njegovu neprisutnost u ostvarenjima popularne kulture. Zatim sam pokušao da analiziram to što ne spada u popularnu kulturu, a sada bih pokušao da objasnim zašto je to tako, indirektno na osnovu toga utvrđujući šta, u skladu sa tim, popularna kultura jeste. Nisam želeo da utvrđujem kakve su karakteristike predmeta interesovanja popularne kulture, nego kakve su karakteristike onoga što ta kultura nikada, ili retko, prihvata kao svoj predmet interesovanja. Nakon analize utvrdio sam nekoliko bitnih karakteristika ovog fenomena, koje bi mogle da objasne njegovu neprisutnost u popularnoj kulturi.

U cilju boljeg razumevanja problema pritvora pokušao sam da koristim više specifičnih kriminoloških teorija (saosećanja, društvene cenzure, moralne indiferencije, društvenih uloga), ali su se sve one pokazale neadekvatnima, nedovoljnima. Zbog toga mogu samo da nagađam i pravim konstrukcije koje, iako nisu bez osnova, nisu ni potvrđene. Na osnovu ove kratke analize može se izneti pretpostavka, ne i zaključak, da stvaraoci i/ili konzumenti popularne kulture imaju određenih problema u pristupanju, percepciji i recepciji tema sa ograničenim brojem motiva, odnosno problematičnih tema koje dovode do sazajnih poteškoća a, time, i do moralnih preispitivanja. Kombinacija praktičnih (nedostupnost), sazajnih (nedefinisano), moralnih (nepravda), pravnih (nedovršeni procesi) i estetskih (statičnost, pasivnost, nezanimljivost) teškoća, čini određene teme neprivačnim, opasnim, neshvatljivim ili nevidljivim stvaraocima i konzumentima popularne kulture. Čini se da neprisutnost i/ili nevidljivost istražnog zatvora u popularnoj kulturi, bilo u formi ideje, bilo u formi jasnih slika ili predstava, jeste povezana pre svega sa statusom i položajem ljudi koji se u istražnom zatvoru nalaze. To su ljudi bez statusa, kako u smislu društvenog uticaja i prava, tako i u smislu moralnosti, odnosno pravednosti. Njihovi intimni trenuci, koji su prilično događajno siromašni, obeleženi pasivnošću, moralno opterećeni, pravno neregulisani, a koji su i teški za otkrivanje i prikazivanje, sklonjeni su iz vidokruga javnosti, dok je njihovo procesuiranje kao depersonalizovanog objekta u sudnici ili tokom ispitivanja izloženo pogledima javnosti, i to naročito iz ugla najaktivnijih i najdefinisanijih subjekata u toj fazi procesa, kao što su policajci, tužioci i advokati odbrane. Ideologijom i sredstvima popularne kulture teško se uočavaju potencijali pasivnih stanja, tj. one su najefikasnije kada se bave akcijom. Popularna kultura, kako izgleda, nije medij koji može da prenese osetljivost ove teme, popularna kultura nije sfera u kojoj se može desiti suočavanje sa društvenom moći kojoj smo sami dali legitimitet, a koja se okreće protiv nas. Zato bi Marksova teorija otuđenja mogla biti solidan polazni teorijski okvir za

kontekstualizaciju ovog problema. Osim toga, popularna kultura izbegava da se bavi onim oblastima života koja su veoma blizu granici nemoći i svemoći, na kojima može da dođe do konverzije ili revolucije odnosa moći, odnosno do onemogućavanja reprodukcije postojećih struktura moći. Zbir svih tih problematičnosti, koje se susiču u fenomenu pritvora ili istražnog zatvora, čini da on bude veoma specifičan, a time i nekategorisan.⁵

Da bih dodatno problematizovao ovo pitanje, kao izvor za proučavanje sam, pored ostalog, koristio i ispovest Žarka Lauševića. Ta ispovest po nekim formalnim karakteristikama pripada domenu popularne kulture; po suštinskim karakteristikama ona bi, u skladu s uverenjem da je popularna kultura nešto nedovoljno afirmativno ili emancipatorsko, trebalo da tu kulturu prevazilazi. Problematično je zato tvrditi da je Žarkova ispovest popularna književnost. Nju kao popularnu književnost određuje više stvari: pisac je ikona popularne (ali ne samo nje) kulture u SFRJ osamdesetih godina 20. veka, knjiga je masmedijski promovisana i reklamirana, prodavana je i na kioscima, njen tiraž daleko prevazilazi tiraže nespornih umetničkih dela, o njoj se vode polemike u javnosti itd. Međutim, ona razmatra suptilne nivoe i aspekte ljudske egzistencije koji obično ne spadaju, ili bar ne na takav način, u ono što je popularno. Ukoliko je njen sadržaj sporan u pogledu određenja kao proizvoda popularne kulture, njena funkcija, uticaj, način na koji se predstavlja i tip reakcija koji proizvodi, to nisu. To nas stavlja pred dva problema: nije sadržaj nekog dela ono što ga čini popularnim, odnosno ono što ga određuje kao elementa popularne kulture, nego poruke koje se iz njega mogu iščitati, njegov društveni život i/ili njegova kontekstualizacija. To takođe znači da jedinica popularne kulture nije ceo proizvod, nego pojedini njegovi delovi, pojedine ideje ili pojedine predstave koje tamo nalazimo. Kako se onda, dakle, u sve to uklapa teza da je izbegavanje teme pritvora u delima popularne kulture konstanta ili činjenica, budući da je ta tema obilato obrađena u jednom delu koje se, bez preterivanja, može smatrati popularnim? Ključ za razumevanje toga nalazi se u smislu kulturnog stvaranja uopšte: u komunikaciji nekog kulturnog proizvoda sa publikom, u značenju koje mu pridaje publika a ne stvaralac, što je presudno za klasifikaciju. Ono što predstavlja popularnu kulturu nije delo Žarka Lauševića, nego kvalitet, frekvencija i intenzitet reakcija publike, njeno značenje u javnom diskursu. Knjiga Žarka Lauševića bila je predmet analize više zabav-

⁵ Kao potvrdu teze da popularna kultura izbegava teme koje dekonstruišu nepravdnost društva možemo navesti bezbroj američkih filmova u kojima, na kraju, za neka zlodela nikada ne biva okrivljena neka institucija, služba ili država, nego uvek devijantni pojedinac unutar tih institucija koji je radio na svoju ruku, i time naneo štetu celoj službi ili državi. Veoma retko se taj princip narušava, kao u slučaju filma "Tri kondorova dana", ali i tu je nepravda ipak prikazana kao rezultat devijantnosti pojedinaca, a ne društva kao takvog.

nih emisija i novinskih članaka, i nijedna emisija i nijedan članak nije posvetio pažnju njegovim opisima i analizi procesa i odnosa u istražnom zatvoru/pritvoru (npr. emisija "Žene" na Prvoj televiziji, ili "Da možda ne" na RTS 1, ili tekst "Gore od bekstva" u časopisu Nedeljnik). Ta tema nije uspela da ostvari uticaj, ona je ostala izvan vidokruga konzumenata. Javnost nije znala kako da tu fazu, i ono što se tokom nje dešava, preradi i upotrebi. Pritvor je u tim opisima bio nevidljiv, jer je boravak u pritvoru bio sazdan od razmišljanja o počinjenom delu, o suđenju, o mogućoj kazni i sl. On je mesto prerade utisaka, njegova analiza zahteva autorefleksivnost, on je sazdan od očekivanja, nadanja, kajanja, ali ne pruža dovoljno mogućnosti za sticanje iskustava koja javnost može da problematizuje.

Izvori

- Da možda ne. 2011. Drama Laušević: merilo vremena. RTS 1. 22.12.2011. u 22.00.
Prelević, M. 2012. Gore od bekstva. Nedeljnik, 08.02.2012. 20-21.
Žene. 2011. Život piše drame. Prva srpska televizija. 10.12.2011. u 15.00.

Literatura

- Docker, J. 1994. *Postmodernism and Popular Culture: A Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
Fiske, J. 1989. *Understanding Popular Culture*. London: Unwin Hyman.
Fulwood, N. 2003. *One Hundred Violent Films that Changed Cinema*. London: BT Batsford.
Hojjer, B. 2006. "Global Discourses of Compassions: Audience Reactions to News Reports of Human Suffering". In *Critical Readings: Violence and the Media*, C.K. Weaver and C. Carter (eds). Maidenhead and New York: Open University Press.
Hughes, H. 2006. *Crime Wave: The Filmgoers Guide to the Great Crime Movies*. London – New York: I.B.Tauris.
Laušević, Ž. 2011. *Godina prođe, dan nikad: dnevnik jedne robije*. Beograd: Kompanija Novosti.
Naughton, M. 2004. "Re-orientating Miscarriages of Justice". In *Beyond Criminology: Taking Harm Seriously*, P.Hillyard, C.Pantazis, S.Tombs and D.Gordon (eds.), 101 – 112. London – Ann Arbor: MI – Black Point, Nova Scotia. Pluto Press – Fernwood Publishing.
Nedeljković, S. *Kultura i nasilje: antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.
Pemberton, S. 2004. "A Theory of Moral Indifference: Understanding the Production of Harm by Capitalist Society". In *Beyond Criminology: Taking Harm Seriously*, P.Hillyard, C.Pantazis, S.Tombs and D.Gordon (eds.), 67 - 83. London – Ann Arbor: MI – Black Point, Nova Scotia. Pluto Press – Fernwood Publishing.
Radovanović, D. 1992. *Čovek i zatvor: studija integrisanosti u zatvorenički društveni sistem*. Beograd: Prometej.

- Rašković, Z. 2006. *Rešetka life (pisano u CZ-u)*. Beograd: Dijaspورا print.
Smith, J. 2004. *Virgin Film Gangster Films*. London: Virgin Books.
Storey, J. 2009. *Cultural theory and popular culture: An Introduction* (fifth edition). Harlow: Pearson Longman.
Sumner, C. (ed.) 1996. *Violence, Culture and Censure*. London: Taylor and Francis.
Van Dijk T.A. 2008. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.

Saša Nedeljković

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

A Contribution to the Definition of the Concept of Popular Culture: An Empirical Inquiry into the Epistemological Shortcomings of Popular Conceptions about Pretrial Detention in Serbia

In an attempt to ascertain the functionality of certain definitions of the concept of popular culture, or rather, to point out certain methodological options for the study of popular culture through analyzing certain popular conceptions, I have sought out those areas of social life which are under-represented in popular culture. I consider their avoidance symptomatic, worthy of attention and suitable for analysis. Discovering pretrial confinement as one such neglected area or topic, and trying to indirectly discover what might be the cause of this, I have analyzed and systematized those of its characteristics and elements which do not fulfill the requirements of the syndrome of popularity as it is typically understood.

Key words: Popular culture, Serbia, pretrial detention, power, communication

Contribution à la définition de la notion de culture populaire:
vérification empirique des limites cognitives des
représentations populaires
sur la prison d'instruction en Serbie

Tenant de vérifier empiriquement la fonctionnalité de certaines définitions de la notion de culture populaire, c'est-à-dire de rendre compte, à l'aide de l'analyse des représentations publiques, de certaines solutions méthodologiques pour les études de la culture populaire, j'ai été à la recherche des domaines de la vie sociale qui ne sont pas présents dans la culture populaire, estimant que leur omission est symptomatique, digne d'attention et propice à l'analyse. Percevant

la prison d'instruction comme un des domaines ou des sujets ainsi négligés, dans la tentative de découvrir indirectement ce qui pourrait en être la cause, j'ai analysé et systématisé celles de ses caractéristiques et éléments qui ne satisfont pas les exigences du syndrome de popularité traditionnellement compris.

Mots clés: Culture populaire, Serbie, détention provisoire, pouvoir, communication

Primljeno / Received: 20. 03. 2012.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 03. 04. 2012.